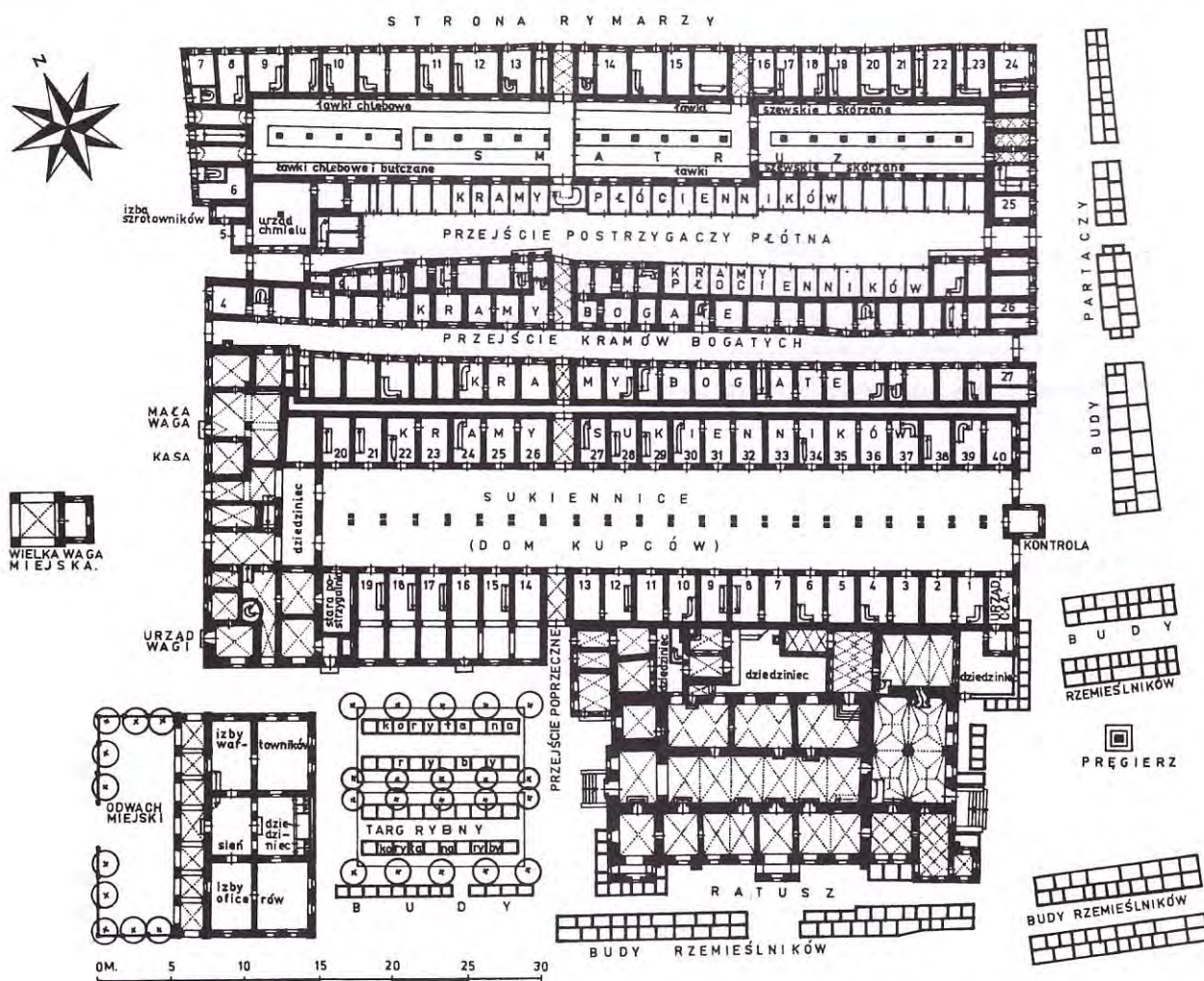

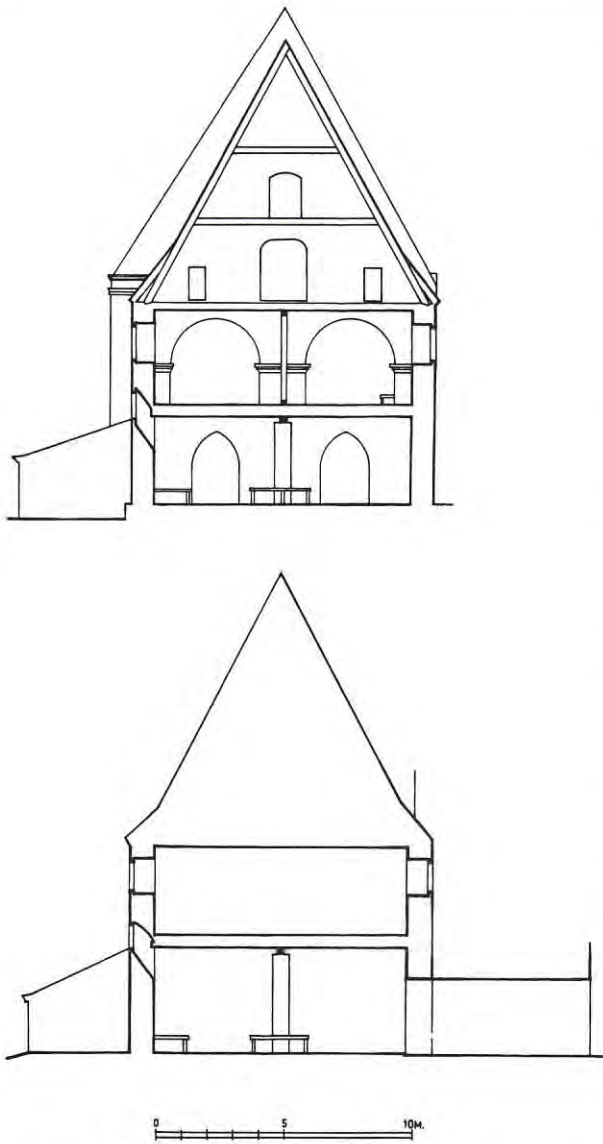
2. O ZABUDOWIE STRONY PÓŁNOCNEJ BLOKU ŚRÓDRYNKOWEGO

Zabudowę bloku śródrynkowego we Wrocławiu do czasu zawiązania się stosunków kapitalistycznych tworzyły budynki handlowe i mieszczące instytucje związane z obsługą oraz nadzorem handlu, a także ratusz (ryc. 101). Uważa się, że najpóźniej w 1238 r. rozplanowano sukiennice, których wersję murowaną wznoszono etapami, kończąc prace jeszcze w XIII w. Na południe od sukiennic wzniesiono około 1300 r. ratusz, a na północ od nich zorganizowane zostały zespoły stanowisk sprzedaży innych branż handlowych – kramy bogate, kramy płócienników, smatruz (od niem. Schmetterhaus), kramy rymarzy i siodlarzy. Do czasu przekształcenia w halę, sukiennice stanowiły założenie o rozplanowaniu podobnym do kramów bogatych i kramów płócienników. Składały się z przylegających do siebie stanowisk sprzedaży, ustawionych w dwóch szeregach, przedzielonych przejściem na linii wschód-zachód. Kramy bogate, roz-

planowane zapewne w 1266 r., zostały przebudowane wkrótce po 1327 r. na murowane, a w XV w. przekształcone w kamienice ze sklepami na parterze. Kramy płócienników pozostały natomiast do końca istnienia drewniane. Urzędy obsługi i kontroli handlu mieściły się w budynkach postawionych na przedłużeniu, w kierunku zachodnim, trzech wyszczególnionych zespołów stanowisk sprzedaży i w rejonie wschodniego zasięgu sukiennic. Północną stronę zabudowy bloku śródrynkowego zajmowały dwunawowa, piętrowa hala nazywana smatruzem i przylegające do niej kramy rymarzy i siodlarzy. Pierwszą murowaną pierzeję północną zabudowy śródrynkowej tworzyła: dwukondygnacyjna elewacja smatruza, z wysoko umiejscowionymi oknami na parterze, która po jakimś czasie stała się tłem dla przylegających do niej niskich, drewnianych kramów. Ich przekształcenia, polegające, generalnie rzecz ujmując, na

Ryc. 101. Wrocław – blok śródrynkowy. Rozplanowanie około 1800 r., wg R. Steina (1935)
Abb. 101. Breslau. Ring – Mittelmarktblock. Lageplan um 1800, nach R. Stein (1935)

Ryc. 102. Wrocław – blok śródmiejski. Przekroje smatruza około 1800 r., wg O. Czernera (1976, il. 12)

Abb. 102. Breslau. Ring – Mittelmarktblock. Schnitte durch das Schmetterhaus um 1800, nach O. Czerner (1976, Abb. 12)

przebudowie w założenia murowane o mieszkalnych piętrach, doprowadziły do powstania, w czasach nowożytnych, pierzei złożonej z wielopiętrowych kamienic¹.

Według rekonstrukcji sporządzonej przez Rudolfa Steina, na podstawie rysunków inwentaryzacyjnych, rozebrany w 1824 r. smatruz był dwuczęściową, piętrową halą podzieloną na dwie nawy, o kondygnacjach nakrytych stropami opartymi na słupach postawionych na osi. Jej długość wynosiła 101,5 m, z czego na część zachodnią, o szerokości 12 m, przypadało 68,5 m. Część wschodnia, oddzielona od zachod-

niej ścianą z przejściami, miała 11 m szerokości. Wnętrza hali oświetlały okna umiejscowione w ścianach bocznych. Na parter prowadziło siedem wejść: po dwa w ścianach wschodniej, zachodniej i południowej oraz jedno w północnej. Piętro było dostępne schodami zewnętrznymi od wschodu, zachodu i południa. Parter zajmowały ławy chlebowe oraz szewskie i skórzane. Linia podziału stanowisk sprzedaży obu branż handlowych przebiegała w poprzek szerszej części zachodniej smatruza (ryc. 101, 102). Zdaniem R. Steina obydwie części hali istniały już około 1300 r. i jako pierwsza mogła powstać mniejsza część wschodnia, do której budowy przystąpiono po uzyskaniu przez mieszczan w 1271 r. zezwolenia od księcia Henryka IV Probusa na założenie 16 ław chlebowych. Udzielona wkrótce później zgoda na wzniesienie 32 ław chlebowych i dowolnej liczby szewskich zdecydowała o powiększeniu budynku w kierunku zachodnim². Hermann Markgraf dopatrywał się jego realizacji w dwóch etapach w XIV w., przy czym później, w 2. połowie tego stulecia, miało powstać piętro. W wieku XIII ławy obu branż handlowych miały konstrukcję drewnianą³. Poruszając zagadnienie kramów rymarzy i siodlarzy z okresu średniowiecza, autorzy piszący o architekturze bloku śródmiejskiego ograniczyli się do zacytowania lakonicznego opisu ich wyglądu, sporządzonego na początku XVI w. i kilku wzmianek źródłowych wskazujących na ich lokalizację. Najwięcej wiadomo o kamienicach z okresu baroku i późniejszych epok stylowych, zbudowanych na miejscu kramów. W świetle rekonstrukcji opracowanej przez R. Steina, około 1800 r. do północnej ściany smatruza przylegało 20 kamienic o wysokości od 2 do 4 pięter. Spośród nich 15 miało fasady w stylu barokowym (Rynek-Ratusz, dawniej Am Rathaus nr 7-9, 10A, B, D, 11-14, 18/19, 21-24). Kamienice te powstały około 1700-1750 r. Jedną z pięciu fasad o wystroju klasycystycznym (nr 15A, 15B, 16, 17, 20) wieńczył szczyt renesansowy (nr 17)⁴. Po rozebraniu smatruza w 1824 r., kamienice dotąd przylegające do niego przebudowano, powiększając je na południe. W czasie tej przebudowy nastąpiło połączenie niektórych kamienic (10A, B, D; 15A, B; 20/21), a u większości zmieniono wystrój elewacji frontowej z barokowego na klasycystyczny⁵.

² STEIN 1935, s. 71 i n.

³ MARKGRAF 1894, s. 9, 10.

⁴ STEIN 1935 s. 84-89, taf. VI.

⁵ STEIN 1935, s. 89-90; CZERNER 1976, s. 142-144.

¹ STEIN 1935, s. 47 i n.; CZERNER 1976, s. 26-52; CZERNER, LASOTA 2000, s. 331-347.

Podczas prac ziemnych prowadzonych w 1996 r., w związku z przebudową nawierzchni Rynku, zostały odsłonięte piwnice wychodzące przed kamienice północnej pierzei bloku śródrynkowego. Przeprowadzone badania wyjaśniły, że niektóre są relikdami średniowiecznych kramów rymarzy i siodlarzy. Wcześniej pozostałości kramów, jak również smatruza zarejestrowano, prowadząc w latach 1986 i 1991 badania w piwnicach pod kamienicami⁶. Poznane mury smatruza dają podstawę do wypowiedzenia się w sprawie czasu jego realizacji, zaś uzyskane informacje o budowie piwnic, znajdujących się pod i przed kamienicami, poszerzają wiedzę na temat wyglądu kramów a następnie kamienic, które przylegały do niego od północy. Materiały dotyczące kramów rymarzy i siodlarzy w dużym skrócie zostały uwzględnione w publikacji ujmującej syntetycznie problem średniowiecznej, murowanej zabudowy handlowej bloku śródrynkowego⁷.

Przeprowadzone w latach 1986 i 1991 badania pozostałości gotyckiego budynku handlowego w piwnicach traktów tylnych kamienic północnej pierzei bloku śródrynkowego zweryfikowały dotychczasowe poglądy w sprawie etapów jego budowy (ryc. 103). Okazało się, że wcześniej powstała część zachodnia hali. Dostawienie części wschodniej do zachodniej odkryto na linii ściany północnej założenia. Ściany członu zachodniego zostały oparte na fundamentach filarowo-łękowych, zbudowanych z eratyków i cegieł, łączonych dość twardą zaprawą z widocznymi grudkami wapna. Fragmenty cegieł wykorzystano do wypełnienia szczelin między kamieniami, a z całych cegieł wymurowano łęki. Budowę fundamentów, o przeciętnej wysokości 2,4 m, zakończono na wysokości 119 m n.p.m., odsadzkami wyodrębniającymi przyziemie ścian. Stwierdzone nad fundamentami arkadowymi zaczątki przyziemia ścian są wylicowane ceglami w wątku jednowozówkowym. Do fundamentów arkadowych były dostawione ciągłe, ceglane mury obwodowe wschodniej części hali, posadowione na niskich ławach z eratyków. Cegły ułożono w wątku jednowozówkowym, zagładzając spoiny na płasko od strony wnętrza założenia.

Poszukując w 1986 r. murów gotyckiej hali w piwnicach kamienic północnej pierzei bloku śródrynkowego, stwierdzono, że niektóre z tych pomieszczeń

sięgają pod powierzchnię placu. Ustalono także, iż w budynkach Rynek-Ratusz 21 i 22 zawarte są relikty kramów rymarzy i siodlarzy. Według badań przeprowadzonych w 1991 r. piwnice barokowych kamienic Rynek-Ratusz 7 i 8 (należące teraz do restauracji Spiż) zawierają pozostałości budynków gotyckich i wczesnorenesansowych. Z jednego kramu gotyckiego, który był dostawiony do smatruza narożnikowo, zachował się fundament ściany wschodniej – postawionej na przedłużeniu zachodniej ściany hali w kierunku północnym – i częściowo północnej. Wymurowano go na grubość 0,75 m, z eratyków i fragmentów cegieł, łączonych zaprawą z widocznymi grudkami wapna. Relikt innej realizacji z późnego średniowiecza stanowi mur z cegieł ułożonych w wątku jednowozówkowym, wypełniający północną arkadę fundamentu ściany zachodniej smatruza. Jego wyspoinowanie w płaszczyźnie lica zachodniego świadczy, że budynek dostawiony od zachodu do hali dwunawowej był podpiwniczony. Założenie o układzie przekątnym do smatruza zostało w okresie wczesnego renesansu powiększone i podpiwniczone. Jego wymiary w obrysie zewnętrznym wynosiły 5,8 × 9,0 m. Część ściany wschodniej piwnicy budynku wczesnorenesansowego stanowił zaadaptowany fundament budowli gotyckiej. Nowe mury wzniesiono z cegieł w wątku jednowozówkowym, na twardej zaprawie koloru kremowego, z dużą domieszką wapna. Z budynku wczesnorenesansowego znajdującego się przy szczycie smatruza ocalał fragment ściany piwnicy, zbudowanej w tej samej technologii, na linii wschód-zachód (ryc. 103).

O początkach zabudowy murowanej przylegającej do smatruza najwięcej wiadomo z badań przeprowadzonych w 1996 r.⁸ Zakładając nowe instalacje i przygotowując podłoże nowej nawierzchni Rynku, odsłonięto w różnym zakresie gotyckie, renesansowe i barokowe piwnice występujące przed fasady kamienic północnej pierzei bloku śródrynkowego (ryc. 103, 104).

Rynek-Ratusz 24

Przed kamienicą znaleziono dwie piwnice. Z zachodniej, gotyckiej, odkryto wierzchnią płaszczyznę koleby i zachowane ponad nią do różnej wysokości ściany obwodowe (ryc. 105). Piwnica ta została dobudowana do wcześniej założonej, występującej przed kamienicą Rynek-Ratusz 23. Jej długość na linii E-W wynosi 2,75, a grub. ścian 0,55-0,60 m. Ściana północna

⁶ CZERNER, BURNITA 1991. Prace w 1986 r. przeprowadzili R. Czerner i C. Lasota, realizując własny program badań. CZERNER, LASOTA 2000, s. 340–342.

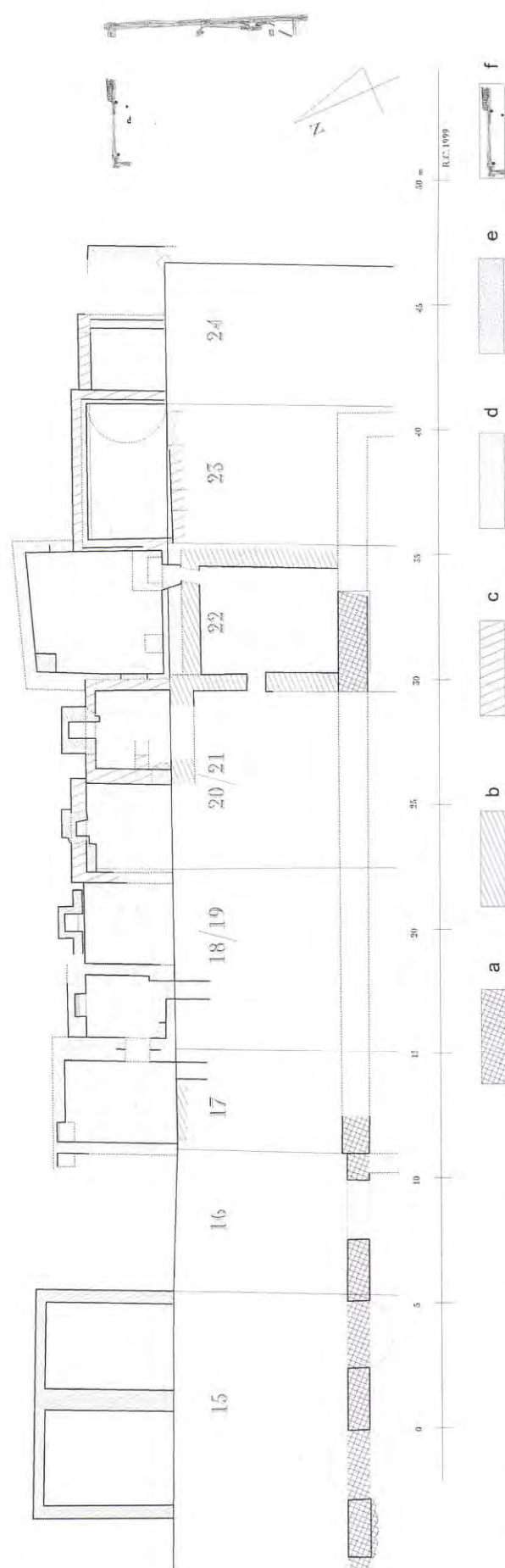
⁸ Badania wykonał C. Lasota w ramach zadania realizowanego przez firmę AKME – Zdzisław Wiśniewski.

Ryc. 103. Wrocław – blok śródmiejski. Plan zbadanych fundamentów i piwnic dawnych budynków handlowych w północnej części bloku: a – relikty smatruza z 1. tercji XIV w., b – fundamenty urzędu chmielu z XIV-XV w., c-d – piwnice i fundamenty kramów rymarzy i siodlarzy z 2. poł. XIV-XV w., e – piwnice wczesnorenesansowe, f – piwnice późnorenesansowe, g – piwnice barokowe.

Rys. R. Czerner

Abb. 103. Breslau. Ring – Mittelmarktblock. Lageplan der untersuchten Fundamente und Kellerräume von alten Kaufhäusern im nördlichen Blockteil: a – Relikte des Schmetterhauses aus dem 1. Drittel des 14. Jh., b – Fundamente des Hopfenamtes aus dem 14.-15. Jh., c-d – Keller und Fundamente der Riemer- und Sattlerkrame aus der 2. Hälfte des 14.-15. Jh., e – frührenaissancezeitliche Keller, f – spätrenaissancezeitliche Keller, g – Keller aus der Barockzeit. Gez. von R. Czerner

Ryc. 104. Wrocław – blok śródrzynkowy. Plan zbadanych fundamentów i piwnic dawnych budynków handlowych w północno-wschodnim narożu bloku: a – mury z I. tereji XIV w., b-c – mury z 2. poł. XIV-XV w., d – mury późnorenansowe, e – mury barokowe, f – relikty budynku szachulcowego z XIV w. Rys. R. Czerner

Abb. 104. Breslau. Ring – Mittelmarktblock. Lageplan der untersuchten Fundamente und Kellerräume von alten Kaufhäusern im nord-östlichen Eckteil des Blocks: a – Mauern aus dem 1. Drittel des 14. Jh., b-c – Mauern aus der 2. Hälfte des 14.-15. Jh., d – spätreneissancezeitliche Mauern, e – Mauern aus der Barockzeit, f – Relikte eines Fachwerkhäuses aus dem 14. Jh. Gez. von R. Czerner

Ryc. 105. Wrocław – blok śródmiejowy. Piwnica przed kamienicą Rynek-Ratusz 24, w widoku od NW (kramu z 2. poł. XIV-XV w.). Fot. T. Płonka

Abb. 105. Breslau – Mittelmarktblock. Kellerraum vor dem Bürgerhaus Ring-Rathaus 24, in der Sicht von NW (des Krams aus der 2. Hälfte des 14.-15. Jh.). Foto T. Płonka

Ryc. 106. Wrocław – blok śródmiejowy. Piwnica przed kamienicą Rynek-Ratusz 23, w widoku od wschodu (kramu z 2. poł. XIV-XV w., zasklepiąca w okresie późnego renesansu). Fot. T. Płonka

Abb. 106. Breslau – Mittelmarktblock. Kellerraum vor dem Bürgerhaus Ring-Rathaus 23, in der Sicht von Osten (des Krams aus der 2. Hälfte des 14.-15. Jh.), in der Spätrenaissancezeit gewölbt. Foto T. Płonka

Ryc. 107. Wrocław – blok śródmiejowy. Piwnica wschodnia przed kamienicą Rynek-Ratusz 20/21, w widoku od NE (kramu z 2. poł. XIV-XV w.). Fot. T. Płonka

Abb. 107. Breslau – Mittelmarktblock. Kellerraum vor dem Bürgerhaus Ring-Rathaus 20/21, in der Sicht von NO (des Krams aus der 2. Hälfte des 14.-15. Jh.). Foto T. Płonka

piwnicy zachowała się do wys. 0,25 m powyżej wezglowia koleby o grubości jednej cegły, co wskazuje, że nad tym wnętrzem była co najmniej jeszcze jedna kondygnacja. Ściany i sklepienie piwnicy wymurowano z cegieł o wymiarach $85-90 \times 122-130 \times 260-275$ mm.

Zasypana piwnica wschodnia, renesansowa, miała 2,75 m dług. na linii E-W i zbudowano ją od razu jako wysuniętą przed fasadę kamienicy, dostawiając do gotyckiej. Zachodnia ściana tarczowa tego wnętrza sięgała tylko do linii podniebienia koleby. Wznoszący się wyżej mur budowli gotyckiej rozebrano do niezbędnego poziomu i oparto na nim ściankę o grub. jednej cegły, kształtując jej koronę półkoliście do oparcia sklepienia. Zbadane lico zewnętrzne ściany wschodniej młodszej piwnicy zostało wymurowane z cegieł o formacie $72-77 \times 119-130 \times 268-281$ mm, w wążku niderlandzkim (na przemian warstwa główek i warstwa wozówek).

Rynek-Ratusz 23

Mury zasypanej piwnicy o wymiarach w świetle wnętrza $3,20 \times 5,40$ m, występującej przed fasadą kamienicy, określono jako gotyckie i późnorenesansowe (ryc. 106). Najwcześniej wzniesiono ścianę południową, która pierwotnie stanowiła północną budynku przylegającego do dwunawowej hali, a po jego rozbudowie – jeszcze w średniowieczu – stała się międzytraktową. Pozostałość tej ściany stanowi zrab fasady kamienicy. O realizacji murów obwodowych piwnicy w różnym czasie świadczą różnice stwierdzone w wymiarach cegieł, wykorzystanych do budowy ściany południowej i pozostałych, oraz dostawienie ściany zachodniej do południowej. Ścianę południową oraz pozostałe wymurowano z cegieł o wymiarach odpowiednio $85-95 \times 112-120 \times 253-267$ i $80-88 \times 112-122 \times 265-283$ mm, układając je w wążku jednowozówkowym. Na ścianach, z wyjątkiem południowej, przetrwały resztki polichromii, którą wykonano pokrywając cegły farbą cynobrową, a spoiny białą. Strop nakrywający piwnicę w okresie późnego renesansu zastąpiono kolebą o grub. jednej cegły. Wezglowia sklepienia założono w oporach wyciętych w ścianach północnej i południowej. Koleba powstała z cegieł o formacie $70-76 \times 126-132 \times 263-275$ mm.

Rynek-Ratusz 22

Mieszczącą się przed frontem kamienicy, a więc pod placem, późnorenesansową piwnicę o wymiarach w świetle wnętrza $4,85 \times 5-5,45$ m, zbudowano między założeniami gotyckimi. Jej ściany wymurowano w wążku niderlandzkim, po czym nakryto kolebą o grubości jednej cegły. Sklepienie oparto na odsadkach ścian bocznych, które uzyskano na długości wnętrza sąsiednich od wschodu i zachodu przez pogrubienie murów gotyckich. Do XVIII w. piwnica połączona była ze znajdującą się po stronie zachodniej.

Rynek-Ratusz 21

Gotycka piwnica występująca przed kamienicą ma wymiary w świetle wnętrza: dług. 3,20, szer. 3, wys. do strzałki sklepienia 2,35 m (ryc. 107). Dostawiono ją do starszej, mieszczącej się pod kamienicą, z której przebadano zewnętrzne lico ściany północnej. Obydwie piwnice zostały wymurowane w wążku jednowozówkowym. Do budowy starszego wnętrza użyto cegieł o formacie $88-96 \times 112-126 \times 250-264$ mm. W murach młodszej piwnicy występują cegły o wymiarach $84-90 \times 115-132 \times 255-280$ mm. Nakrywającą ją koleba, o grubości jednej

cegły, została posadowiona w oporach z nadwieszką, wymodelowanych w ścianach bocznych. Nad piwnicą młodszą wznosiła się pierwotnie co najmniej jedna kondygnacja murowana, o czym świadczą stwierdzony fragment gotyckiej ściany postawionej na sklepieniu i ściany obwodowe, zachowane do wys. 0,42 m powyżej strzałki koleby. Badania obu piwnic pozwalają stwierdzić, że początek kamienicy stanowił budynek, prawdopodobnie jednoprzestrzenny na każdej kondygnacji, dostawiony do dwunawowej hali, powiększony jeszcze w późnym średniowieczu o drugi trakt.

W okresie późnego renesansu nastąpiła reperacja sklepienia piwnicy znajdującej się przed kamienicą, a w epoce baroku przebito do niej okno w północnej ścianie tarczowej, obudowując go studzienką. Przekuto również od zachodu otwór drzwiowy do piwnicy sąsiedniej. Do tychże działań budowlanych użyto cegieł o wymiarach 64-70 × 136-146 × 284-310 mm. W XIX w. od zachodu zamurowano otwór drzwiowy prowadzący do pomieszczenia sąsiedniego.

Rynek-Ratusz 20

W płytkim wykopie budowlanym odkryto sklepienie piwnicy budynku gotyckiego, ścianę północną i skrawek zachodniej do poziomu oparcia koleby (ryc. 108). Piwnica ta, dług. 3,50 m na linii E-W, była dostawiona do istniejącej już po stronie wschodniej. Ściany jej zostały wzniesione z cegieł o wymiarach 81-88 × 119-132 × 258-279 mm, w wątku jednowozówkowym. Odsłonięty fragment sklepienia o grub. połowy oraz jednej cegły powstał w okresie późnego renesansu. Na grub. jednej cegły wymurowano strzałkę koleby. W okresie baroku przebito okno w północnej ścianie tarczowej. Do budowy okna wykorzystano cegły o wymiarach 65-70 × 134-142 × 279-303 mm. W XIX w. przebudowano okno.

Rynek-Ratusz 18, 19

Późnorenesansowe piwnice odsłonięte przed tymi kamienicami zostały zbudowane równocześnie. Zbadana w całości piwnica zachodnia miała w świetle wnętrza dług. 3,20, szer. 2,5, a wys. od posadzki do strzałki sklepienia 2,5 m. Z piwnicy wschodniej, o dług. w linii E-W 3,25 m, rozpoznano w płytkim wykopie górną płaszczyznę sklepienia i koronę ścian północnej (ryc. 108). Ściany obu wnętrz zbudowano z cegieł o wymiarach 72-77 × 123-134 × 260-274 mm, w wątku niderlandzkim. Po oparciu koleb na odsadkach ścian bocznych, płytkie pachy tych sklepień wypełniono gruzem, po czym zabezpieczono je szlichtą razem z koroną ścian. Do budowy koleb użyto kształtek o wymiarach od 76 × 164 × 205 do 80 × 170 × 213 mm. W XVIII w. przebudowano okno oświetlające piwnicę przed kamienicą nr 18, obramowując go studzienką.

Rynek-Ratusz 17

Piwnica wychodząca przed fasadę kamienicy stanowi relikty renesansowego budynku o dług. 4,45 i szer. 3,25 m. Ścianę południową tego wnętrza tworzy mur kramu gotyckiego, zbudowany z cegieł o formacie 86-97 × 116-130 × 248-265 mm, w wątku jednowozówkowym. Pozostałe ściany zbudowano w wątku niderlandzkim. Sklepienie kolebkowe z kształtek oparto na ścianach bocznych i tarczowej północnej. Korony ścian bocznych i płytkie pachy sklepienia, wypełnione gruzem, zostały przykryte szlichtami. Wymiary cegieł: 70-75 × 124-130 × 265-274 mm, kształtek sklepiennych od 75 × 162 × 20 do 78 × 175 × 212 mm. W XIX w. przebito okno w północno-

Ryc. 108. Wrocław – blok śródrzykowy. Piwnica wschodnia i fragment zachodniej odpowiednio przed kamienicami Rynek-Ratusz 18/19 i 20/21, w widoku od NW (z prawej samoistna z okresu późnego renesansu, a druga kramu z 2. poł. XIV–XV w.).

Fot. T. Płonka

Abb. 108. Breslau – Mittelmarktblock. Östlicher Kellerraum und Fragment des westlichen entsprechend vor den Bürgerhäusern Ring-Rathaus 18/19 und 20/21, in der Sicht von NW (rechts frei stehender Kellerraum aus der Spätrenaissancezeit, und der zweite des Krams aus der 2. Hälfte des 14.-15. Jh.). Foto T. Płonka

zachodnim narożu piwnicy, obramowując je studzienką powyżej koleby.

Rynek-Ratusz 16

O istnieniu zasypanej piwnicy przed frontem kamienicy świadczy odkryta w płytkim wykopie budowlanym studzienka okienna z XIX w.

Rynek-Ratusz 15A, 15B

Analiza górnych partii dwóch barokowych piwnic, odkrytych w płytkim wykopie budowlanym, pozwala na stwierdzenie, że założono je przed frontami kamienic równocześnie, na powierzchni o wymiarach 5,50 × 9,10 m. Koleby nakrywające piwnice, o grubości pół cegły, zostały oparte na ścianach bocznych i północnych tarczowych. Cegły w sklepieniach i ścianach, zbudowanych w wątku niderlandzkim, mają wymiary 65-70 × 134-142 × 278-302 mm.

Rynek-Ratusz 7, 8, 9

W głębokim wykopie pod kanalizację odsłonięto lico zewnętrzne północnych ścian trzech barokowych piwnic, zbudowanych przed fasadami kamienic, w kolejności odwrotnej w odniesieniu do przytoczonej wyżej numeracji. Jak wykazały badania przeprowadzone w 1991 r. w S-W części bloku śródrzykowego (obecnie restauracja „Spiż”), piwnice te przylegają od południa do muru wczesnorenesansowego budynku, który stykał się narożnikowo ze smatruzem, a obecnie dźwiga barokowe elewacje frontowe kamienic nr 7, 8. Ściany piwnic wylicowano w wątku niderlandzkim i nakryto je sklepieniami odcinkowymi, grubymi na pół cegły. Mury te powstały z cegieł o formacie 64-68 × 134-144 × 275-300 mm.

Cegły w murach gotyckich odkrytych przed północną pierzeją bloku śródrzykowego zostały związane zaprawą z widocznymi grudkami wapna, o barwie popielatej i żółtej w różnych odcieniach, co świadczy o decydującej zawartości w niej piasku czerpanego z różnych miejsc. Do budowy piwnic późnorenesansowych została użyta twarda zaprawa koloru jasnoszarego, z dużą domieszką wapna pylistego. Piwnice barokowe odróżnia od późnorenesansowych, także o ścianach wymurowanych w wątku niderlandzkim, grubość sklepień, format cegieł i zaprawa z mniejszą domieszką wapna.

Najstarsze wzmianki źródłowe o ławach chlebowych nie zawierają żadnej wskazówki odnośnie do szczegółowej ich lokalizacji na początku istnienia. W 1271 r. Henryk IV zezwolił mieszczanom na budowę 16 stanowisk sprzedaży chleba, a w przywileju wydanym dla Wrocławia w 1278 r. na wzniesienie 32 ław chlebowych oraz szewskich w dowolnej liczbie, w obu wypadkach przekazując dochody z tych urządzeń do dyspozycji władzom miasta⁹. W księdze rachunkowej miasta pod datą 1337 zostały odnotowane wydatki m.in. na budowę ław chlebowych¹⁰. Źródło z 1338 r. informuje o dwóch ławach chlebowych, jednej na Nowym Targu, a drugiej na Starym Targu¹¹. Urządzenia te istniały na Nowym Targu jeszcze w 1354 r.¹² Z 1346 r. pochodzi wzmianka o *starej ławie chlebowej*¹³. Funkcjonowanie ław chlebowych w jednym zespole z szewskimi i skórzanymi, po ich stronie zachodniej – a więc o układzie znanym z okresu istnienia stanowisk sprzedaży obu branż handlowych w smatruzie – poświadczają źródła z ostatniej tercji XIV i z XV w. W 1368 r. została wspomniana *ława skórzana trzecia od końca, jak się idzie od ław chlebowych*¹⁴, a dwa lata później *ława skórzana pierwsza po prawej ręce jak się idzie od Podcieni Kapelusznich do ław*¹⁵. Podcienia te znajdowały się po stronie wschodniej bloku śródrinkowego¹⁶. Wzmianki z lat 1397, 1407, 1408 o *ławie chlebowej na końcu, przy domu chmielu*¹⁷ wskazują na umiejscowienie tych stanowisk sprzedaży w części zachodniej dwunawowej hali. Dom chmielu przylegał do smatruza mieszczącego ławy, w rejonie zachodniego wylotu uliczki prowadzącej między kramami płócienników¹⁸. Z 1393 r. pochodzi zapis o *ławie szewskiej między dwiema bramami, jak się idzie ze starego domu pod ławy*¹⁹.

Wiedząc, że już w tym czasie ławy szewskie mieściły się we wschodniej części dwunawowej hali, można sądzić, iż zapis dotyczył ławy przy ścianie działowej, między wejściami z jej większej części zachodniej, nazwanej w źródle *starym domem*, do wschodniej. Jeden z obiektów handlowych należących do gminy nazywał się w XIV w. *nowym domem*. W księdze rachunkowej miasta pod datą 1332 odnotowano dochody z piwnicy spod nowego domu, a w następnym roku wydatki na *nowy dom*²⁰. Pięć kolejnych zapisów sporządzonych od 1354 do 1386 r. dotyczy dochodów z *nowego domu* lub z tegoż domu i znajdującej się pod nim piwnicy przeznaczonej na wino, a w ostatnim z 1387 r. przytoczono kwotę uzyskaną z niego w czasie do rocznego jarmarku²¹. Fragment rejestru czynszów datowany na 1349-1360 r. zawiera pozycję wymieniającą 29 *ubogich przekupniów siedzących w ceglany, nowym domu*²². Prowadzenie handlu w tym obiekcie w czasie jarmarku, jak również wymieniona liczba sprzedających w nim przekupniów świadczą, iż miał spore wymiary. Według nas, *nowym domem* nazywano w XIV w. wschodnią część dwunawowej hali i określenie to ukuto w odniesieniu, jak wykazały przeprowadzone badania jej reliktyw, do wcześniej wzniesionej części zachodniej, do której przylgnęła nazwa *stary dom*. W jednej z pozycji fragmentu rejestru czynszów, datowanego na lata 1349-1360, zostali wymienieni *nożownicy siedzący w budach poza piwnicą, koło siodlarzy*²³. Kramy siodlarzy, które rozpatrujemy dalej, znajdowały się przy części wschodniej dwunawowego budynku smatruza. O jego podpiwniczeniu mogą świadczyć stwierdzone mury ciągłe na poziomie odpowiadającym fundamentom filarowo-łękowym części zachodniej. Jeżeli odrzuci się identyfikację nowego domu z młodszą częścią dwunawowego budynku, to spoglądając na plan zabudowy średniowiecznej bloku śródrinkowego, rozpoznanej wyczerpująco w aspekcie układu przestrzenno-funkcjonalnego, nie widać wolnego miejsca dla jeszcze jednego domu handlowego. Pozostałości budynku murowanego większego od kramów nie zostały

⁹ SU, t. 4, nr 153, 209.

¹⁰ CDS, t. 3, s. 63.

¹¹ ... *czwu brotbenke, eyne uffdem nwenmarkte und die ander uff dem alden* ... – MARKGRAF 1896, s. 136.

¹² ... *brotbank di do lit by Sydils uff deme nwenmarkte banc* ... – MARKGRAF 1896, s. 136.

¹³ ... *alde brotbanke* ... – SCHULTZ 1871, s. 242, przyp. 1.

¹⁴ ... *lederbank di dritte vome ende als man vs den brottbenkin get* ... – SCHULTZ 1871, s. 242, przyp. 2.

¹⁵ ... *ledirbank dy erste vff dy rechte hant alz man von den huterleubin in dy benke geit* ... – SCHULTZ 1871, s. 244, przyp. 6.

¹⁶ GOLIŃSKI 1997, s. 27.

¹⁷ ... *brotbang an deme ende by deme hoppenhuze* ... – SCHULTZ 1871, s. 244, przyp. 4.

¹⁸ STEIN 1935, s. 84; GOLIŃSKI 1997, s. 27.

¹⁹ ... *schubank czwischen den czweyen toeren, als man von dem alden hause under die benke get* ... – SCHULTZ 1871, s. 242, przyp. 2.

²⁰ CDS, t. 3, s. 57, 59.

²¹ CDS, t. 3, s. 82, 83, 85, 87, 115, 125.

²² *Institores pauperes (...) Residentes in latere nove domus* ..., CDS, t. 3, s. 100.

²³ *Cultellifabri residentes in budis super celaris versus selatores* ... – CDS, t. 3, s. 100.

stwierdzone w gęsto rozmieszczonych wykopach, założonych między blokiem śródrynkowym a zabudową okalającą Rynek, w związku z modernizacją nawierzchni, przeprowadzoną w latach 1995-1997. O lokalizacji nowego domu na Rynku świadczy wymienienie go w ciągu takich źródeł dochodów miasta, jak sukiennice, urząd chmielu i urząd szrotu²⁴. Wzmianki z roku 1332 i następnego sugerują, że na początku lat 30. XIV w. budowa nowego domu, już w części funkcjonującego, dobiegła końca. Być może na realizację jego pierwszej kondygnacji zostały poniesione wydatki, wyszczególnione w księdze rachunkowej miasta z 1328 r., w pozycji wydatków na piwnice, mosty, *pretorium* itd.²⁵ W sprawie określenia czasu budowy większej, zachodniej części dwunawowej hali brak przesłanek źródłowych. Można się tylko domyślać, że do realizacji tej inwestycji, największej pod względem zajmowanej przestrzeni spośród wzniesionych ze środków gminy na terenie bloku śródrynkowego, przystąpiono po zakończeniu budowy *consistorium* – pierwszej siedziby władz miasta – na samym początku XIV w.²⁶ Nazwa smatruz przylgnęła do hali targowej nie wcześniej niż pod koniec XIV w. Po raz pierwszy spotykamy ją w źródle z 1426 r.²⁷

W świetle przeprowadzonego wyводу, kramy rymarzy i siodlarzy mogły powstać przy wschodnim segmencie smatruza w latach 30. XIV w. Źródło z 1345 r. informuje o dwóch obiektach zamieszkałych w Podcieniach Rymarskich²⁸. Kramy siodlarzy znajdowały się w części wschodniej zespołu. W rejestrze szosu z 1403 r., w pozycji *Vff dem Rymer kaldinsteyne* wymieniono pomieszanych ze sobą 4 siodlarzy i tyluż rymarzy²⁹. Z 1410 r. pochodzi zapis o *siodlarzach przy Zimnym Kamieniu*³⁰. Zimnym Kamieniem nazywano obiekty znajdujące się w rejonie północno-wschodniego naroża bloku śródrynkowego i określenie to przeszło na stojącą na

rogu kamienicę Rynek-Ratusz 24³¹. Rejestr karowy z 1564 r. w pozycjach *Vnder den Riemernn und Sadtler* i *Vnder den Riemernn* wymienia odpowiednio 8 i 17 działek, w tym 2 narożne, przy których podaje długości frontu i boku³². Parcele narożne, piąta w kolejności na liście rymarzy i siodlarzy oraz trzecia od końca w grupie rymarzy, wskazują, że nieruchomości przedstawicieli tych grup zawodowych ograniczały blok śródrynkowy od północy oraz częściowo od wschodu i zachodu. Wcześniejsze istnienie kramów na północnych odcinkach pierzei zachodniej i wschodniej bloku potwierdza kilka źródeł. W 1464 r. został wspomniany *kram rymarza na rogu, przy schodach, po prawej ręce jak się idzie do smatruza, przy Targu Chmielu*³³. Jak wiadomo, na piętro tego budynku handlowego prowadziły schody umiejscowione przy jego ścianach szczytowych. Handel chmielem odbywał się po stronie zachodniej bloku śródrynkowego, zapewne w pobliżu domu chmielu. W nawiązaniu do schodów przy wschodniej ścianie szczytowej smatruza wspomniano w 1491 r. kram pod Zimnym Kamieniem³⁴ i w 1539 r. o siodlarzach³⁵.

Z informacji źródłowych o rymarzach i siodlarzach wynika, że urzędnik spisujący ich nieruchomości w 1564 r. siedł kolejno wzdłuż pierzei wschodniej, północnej i zachodniej bloku śródrynkowego. Z 8 działek zanotowanych w rejestrze karowym na liście rymarzy i siodlarzy, 4 znajdowały się po stronie wschodniej bloku, następna tworzyła jego naroże północno-wschodnie i 3 były w układzie pierzei północnej. Na początku listy został wymieniony *Hern Schergaden* mający działkę o długości 21 łokci. Z 1423 r. pochodzi wzmianka o *postrzygalni sukna znajdującej się tuż obok strony jak sprzedawczynie wieńców siedzą*³⁶. Sprzedaż wieńców i kwiatów odbywała się na Kurzym Targu i u wylotu tej ulicy na Rynek³⁷. Z dwóch postrzygalni sukna o ściśle przekazanej w źródłach lokalizacji, jedna mieściła się na zachodnim skraju sukiennic a druga przylegała z tej strony do kramów bogatych. Analizując program funkcjonalny sukiennic,

²⁴ CDS, t. 3, 115.

²⁵ CDS, t. 3, s. 53.

²⁶ CZERNER, LASOTA 1999, s. 14–18, gdzie przedstawiono wszystkie wcześniejsze wypowiedzi na temat czasu etapów budowy ratusza.

²⁷ ... *crom vnder dem Smeterhawze* ... – SCHULTZ 1871, s. 242, przyp. 3.

²⁸ ... *Henlin botnel rime wont vnd daz ander do Fricz ... messirer rime wont czu rime lybe*. – A.M. WR., G1, 1, K. 1r-v; GOLIŃSKI 1997, s. 29.

²⁹ A.M. WR. K8, k.5v.

³⁰ ... *vndir den Sathlern gelegin dem Kaldenstein* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 14.

³¹ STEIN 1935, s. 88–89; GOLIŃSKI 1997, s. 25.

³² A.M. WR. K. 85, k. 21 r.

³³ ... *Rymercromen an der ecken bey der treppen vff die rechte hant als man vff das Smatirhaus get uffim hoppenmarkte gelegen* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 11.

³⁴ ... *crom vnder dem Kaldenstein zunest der treppen als man vff das Smettirhaws gehit* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 14.

³⁵ ... *vnder Sathlern zunest Schmettertreppe* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 12.

³⁶ ... *bey dem schergaden zunehste an der seyten alz die crenczerynne sitzen* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 1.

³⁷ MARKGRAF 1896, s. 74; CZERNER 1976, s. 40.

nie znaleziono w nich miejsca dla trzeciej postrzygalni, wzmiankowanej w 1423 r., która była po stronie wschodniej bloku śródrynkowego i jest prawdopodobne, że stała przy kramach bogatych³⁸. Suma długości czterech pierwszych działek i boku piątej, narożnej w wykazie rymarzy i siodlarzy wynosi 64 łokcie, tj. 36,87 m (jeden łokieć = 0,576 m). Wymiar ten jest bliski odległości 39,2 m, jaka około 1800 r. była między północno-wschodnim narożnikiem bloku śródrynkowego i bramą ograniczającą dostęp do uliczki kramów bogatych. Długość 21 łokci (12,1 m) pierwszej działki na liście rymarzy i siodlarzy nawiązuje do długości 11,6 m frontu barokowej kamienicy Przy Ratuszu (Am Rathaus) 26, która znajdowała się na przedłużeniu północnego szeregu kramów bogatych i południowego kramów płócienników³⁹. Kramy po stronie zachodniej bloku śródrynkowego nie sięgały tak daleko na południe od smatruza jak w pierzei wschodniej. Linia zabudowy pierzei zachodniej załamywała się na późnorenansowej kamienicy Przy Ratuszu 6 przylegającej do smatruza i domu chmielu, rozebranej w 2. poł. XIX w., w związku z budową Nowego Ratusza. Do zajmowanego przez nią miejsca R. Stein odniósł lokalizację kramu narożnego, wzmiankowanego w przytoczonym wyżej źródle z 1464 r. Odległość między narożami tej kamienicy i północno-zachodnim bloku śródrynkowego wynosiła około 21 m⁴⁰. Jest ona zbliżona do wymiaru 32 łokci (18,86 m), sumy długości dwóch ostatnich działek i boku narożnej, trzeciej od końca w wykazie rymarzy i siodlarzy.

Informacje w źródłach pisanych o wyglądzie kramów rymarzy i siodlarzy w pierwszych stuleciach ich istnienia są nader skromne. Wzmianka z 1345 r. o dwóch obiektach zamieszkałych w Podcieniach Rymarskich⁴¹ pozwala domyślać się, że ich część mieszkalną stanowiły piętra, a podcieniami nazwano zadaszenia w formie wiat przed sklepami, składające się z dachów pulpityowych i podpierających je słupów. W opisie Wrocławia sporządzonym na początku XVI w. wspomniano, iż północny skraj bloku śródrynkowego zabudowany był *domkami różnych rzemieślników, częściowo niskimi, drewnianymi budami, częściowo zaś wyższymi i niebrzydkimi budynkami ceglanyimi*⁴². Relikty konstrukcji odkryte w piwnicach

pod kamienicami Rynek-Ratusz 7 i 8 pozwoliły stwierdzić, że w późnym średniowieczu do zachodniej strony smatruza przylegały co najmniej dwa murowane kramy (ryc. 103). Jeden z nich, w części odpowiadającej poziomowi piwnic zbudowany z eratyków, stykał się narożnikowo z dwunawową halą. Istnienie drugiego kramu poświadcza zamurowana ceglami północna arkada fundamentu ściany zachodniej smatruza. We wczesnym renesansie nastąpiła przebudowa wymienionych kramów. Z początkiem tego okresu w budownictwie Wrocławia koresponduje wzmianka z 1529 r., z której dowiadujemy się, że Walter Kösler zbudował Psi Narożnik i założył schody zachodnie smatruza⁴³. Nowy budynek stykający się narożnikowo z halą dwunawową miał w obrysie zewnętrznym na poziomie piwnicy 9 m długości na linii wschód–zachód i 5,8 m szerokości. Podane w rejestrze z 1564 r. wymiary działki narożnej wynosiły 15 i 9 łokci (8,64 i 5,18 m). Z drugiego budynku ocalał fragment ściany o układzie wschód–zachód, odpowiadający północnemu bokowi schodów, prowadzących według rekonstrukcji R. Steina na piętro smatruza (ryc. 101). Do ściany północnej części wschodniej smatruza w okresie gotyckim dostawiono ceglane budynki, jedno i dwutraktowe, podpiwniczone (ryc. 103–108). Pierwsze z nich stanowiły pierwotne założenia kamienic Rynek-Ratusz 17, 22, a dwutraktowe były na działkach Rynek-Ratusz 20, 21, 23, 24. W dwóch przypadkach ustalono, że trakty północne budynków zostały dobudowane do wcześniej wzniesionych południowych (nr 21, 23). Murowane kramy po rozbudowie ku północy miały długość 10,5–11,2 m. Pierwsza linia zabudowy kramów murowanych, którą wyznaczają założenia odkryte na działkach Rynek-Ratusz 17, 21–23, znajdowała się w odległości 6,3–6,4 m od smatruza. Największe z założeń dwutraktowych, wzniesione na działce Rynek-Ratusz 23 miało 11,2 m długości i 6,3 m szerokości. Piwnice traktów północnych nakryto stropami (nr 20, 23) lub sklepieniami kolebkowymi (nr 21, 24). W narożu południowo-zachodnim traktu północnego budynku na działce Rynek-Ratusz 21 mogły być pomieszczone schody prowadzące na piętro, co sugeruje stwierdzony fragment muru postawionego na sklepieniu piwnicy, w odległości 0,70 m od ściany międzytraktowej. W 1500 r. zostały wspomniane domki przy Zimnym

³⁸ CZERNER, LASOTA 1998, s. 25 – 27.

³⁹ STEIN 1935, tabl. II.

⁴⁰ STEIN 1935, tabl. V.

⁴¹ A.M. WR. G1, 1, k 1r – v.

⁴² STEIN 1995, s. 22.

⁴³ ... Valter Kösler baut die Hundsecke um und verlegt die Treppe des Schmetterhauses nach Westen ... – SCHULTZ 1871, s. 244, przyp. 1.

Kamieniu⁴⁴. Można przypuszczać, że tak nazwano budynki zamieszkałe przez rymarzy i siodlarzy, które wyglądem wyraźnie odbiegały od kamienic w pierzejach okalających Rynek.

W 1996 r. odsłonięto nie opodal północno-wschodniego naroża bloku śródrynkowego relikty budynku o konstrukcji szkieletowej i wymiarach rzutu 8,2 × 9,6 m, który według odkrywców powstał w XIV w.⁴⁵ Jest wysoce prawdopodobne, że był to dom wolno stojący, na co wskazuje jego układ w odniesieniu do pasm traktów murowanych kramów, które stały przy północnej ścianie smatruza i w odległości około 9,7 m od ściany wschodniej tego budynku handlowego (ryc. 104). Źródła z lat 1408 i 1516 wzmiankują budę nazywaną *Zimnym Kamieniem*⁴⁶. Określenie buda było zarezerwowane dla budowli kramów o prostej konstrukcji i niskim standardzie. Biorąc pod uwagę to, że dom przy północno-wschodnim narożniku bloku śródrynkowego miał, jak na owe czasy, solidną konstrukcję, jego związek ze wzmiankowanym obiektem wydaje się być problematyczny.

Linia zabudowy przylegającej od północy do smatruza była przez kilka stuleci nieregularna. Do jej wyrównania do stanu obecnego przystąpiono zapewne w okresie późnego renesansu. Świadczą o tym utworzone w tym czasie na wschodnim odcinku pierzei piwnice wychodzące przed budynki, pod nawierzchnię Rynku. Przed budynkami Rynek-Ratusz 17-19, 22, 24 (strona wschodnia) wymurowano piwnice istniejące samodzielnie, o ścianach kończących się na poziomie oparcia sklepień kolebkowych. Kamienica Rynek-Ratusz 17 około 1800 r. miała szczyt późnorenesansowy⁴⁷. Piwnice wysunięte przed budynki Rynek-Ratusz 20, 21, 23, 24 (zachodnia) stanowiły pozostałość wyburzonych traktów północnych założeń gotyckich, przy czym dwie z nich (nr 20, 23), dostosowując do nowych warunków, nakryto kolebami, zastępując nimi stropy. Samoistne piwnice, przed kamienicami Rynek-Ratusz 7-9, 15, zostały założone w okresie baroku. Wtedy też doszło do podziału wczesnorenesansowego założenia, tworzącego północno-zachodni narożnik bloku śródrynkowego, na dwie kamienice Rynek-Ratusz 7, 8.

Rafał Czerner
Czesław Lasota

⁴⁴ ... *heuschen auf dem Kaldestein* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 14.

⁴⁵ PŁONKA, WIŚNIEWSKI 2000, s. 251, ryc. 8, 9.

⁴⁶ ... *Bawde da Kaldestein genannt* ... – SCHULTZ 1871, s. 243, przyp. 14.

⁴⁷ STEIN 1935, s. 88, tabl. VI.